Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

TURK XOQONLIGINING TASHKIL TOPISHI

Shodiyev Jahongir Alisher o'g'li
Oriental universiteti Samarqand kampusi
1-bosqich magistranti Tarix yo'nalishi
https://doi.org/10.5281/zenodo.21990880

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada VI asr o‘rtalarida Markaziy Osiyo va Yevroosiyo dashtlarida shakllangan yirik harbiy-siyosiy tuzilma — Turk xoqonligining tashkil topishi va uning davlatichilik poydevori kompleks tahlil qilinadi. Tadqiqotda Ashina urug‘ining yuksalishi, Eftaliylar va Jujan (Rouran) xonligi bilan diplomatik hamda harbiy munosabatlar, 552-yilda Bumin xoqon boshchiligida mustaqil davlatning e’lon qilinishi faktik va manbashunoslik ma’lumotlari asosida yoritilgan. Shuningdek, xoqonlikning g‘arbiy yo‘nalishdagi harbiy yurishlari, Buyuk Ipak yo‘li ustidan nazorat o‘rnatilishi hamda Sosoniylar va Vizantiya imperiyasi bilan uch tomonlama diplomatik aloqalarning o‘rnatilishi tarixiy manbalar (Qadimgi turk bitiklari, Xitoy sulolaviy somnomalari va Vizantiya xronikalari) vositasida atroflicha tahlil etilgan.
Kalit so‘zlar: Turk xoqonligi, Bumin xoqon, Istami yabg‘u, Ashina, Jujan xonligi, Eftaliylar, Buyuk Ipak yo‘li, Orxun-Enasoy bitiklari, Sosoniylar, Vizantiya.

Kirish

VI asrning o‘rtalari Yevroosiyo qit’asining siyosiy va xududiy xaritasida tub burilish yuz bergan davr sifatida baholanadi. Tayvan tog‘lari etaklarida joylashgan va temirchilik bilan shug‘ullanib kelgan turkiy qabilalarning birlashishi natijasida Yevroosiyo dashtlarida eng qudratli imperiyalardan biri — Turk xoqonligi tashkil topdi [1].

Xoqonlikning tashkil topishi va uning tez fursatda Sharqiy Osiyodan Qora dengiz bo‘ylarigacha bo‘lgan ulkan hududga yoyilishi nafaqat mintaqaviy geopolitik muvozanatni o‘zgartirdi, balki qit’alararo savdo va diplomatik aloqalarning rivojlanishiga ham kuchli turtki berdi [2]. Xususan, Turk xoqonligining barpo etilishi turkiy xalqlarning davlatchilik an’analari, harbiy san’ati va madaniy integratsiyasining yangi bosqichini boshlab berdi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi Turk xoqonligining shakllanish jarayoni, uning ijtimoiy-siyosiy va harbiy omillarini, shuningdek, davlatning dastlabki hududiy kengayishi va xalqaro munosabatlardagi o‘rnini xitoy, vizantiya va qadimgi turk yozma manbalari hamda zamonaviy tarixshunoslik ma’lumotlari asosida tahlil qilishdan iboratdir.

Metodologiya

Tadqiqot ishida ob’ektivlik, tarixoriylik, qiyosiy-tarixiy tahlil va manbashunoslik metodlaridan keng foydalanildi. Xoqonlikning tashkil topish jarayonini o‘rganishda quyidagi asosiy manbalar va guruhlar kompleks ravishda tahlil qilindi:

- **Qadimgi turk runik bitiklari:** "Kül tegin", "Bilge xoqon" va "Tunyukuk" obidalari matnlari asosida turklarning o‘z-o‘zini anglash darajasi, siyosiy tushunchalari hamda ichki davlat tuzilishi o‘rganildi [3].
- **Xitoy sulolaviy tarixlari:** "Sui shu" (Sui sulolasi tarixi), "Jiu Tangshu" (Eski Tang tarixi) va "Xin Tangshu" (Yangi Tang tarixi) asarlaridagi faktik ma’lumotlar vositasida Ashina urug‘ining kelib chiqishi, Jujanlar bilan toqnashuvi va diplomatik munosabatlari tahlil qilindi [4].
- **Vizantiya va Sosoniy manbalari:** Menandr Protector va Feofan Vizantiylik asarlari orqali Turk xoqonligining G‘arbiy Osiyo va Yevroosiyo davlatlari bilan olib borgan elchilik munosabatlari yoritildi [5].

Ma’lumotlarni umumlashtirishda genetik va qiyosiy-xronologik usullar qo‘llanilib, manbalardagi zid ma’lumotlar o‘zaro solishtirildi.

Natijalar

Tarixiy manbalar va tadqiqotlarning tahlili shuni ko‘rsatadiki, Turk xoqonligining tashkil topishi bir necha bosqichli harbiy-siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni o‘z ichiga olgan.

VI asr boshlarida Ashina boshchiligidagi turkiy qabilalar Tayvan (Oltay) tog‘lari etagida joylashib, Jujan (Rouran) xonligiga tobe holda temir eritish va qurol-yaroq yasash bilan shug‘ullangan. Manbalarga ko‘ra, turk qabilalarining birlashuvi va kuchayishi Ashina urug‘idan bo‘lgan Bumin (Xitoy manbalarida Tumen) nomi bilan bog‘liq [6].

545-yilda G‘arbiy Vey imperiyasi imperatori Ven-di Bumin qarorgohiga An Nuopanto boshchiligidagi elchilikni yuboradi. Bu voqea turklarning xalqaro maydonga mustaqil siyosiy kuch sifatida kirib kelishining birinchi rasmiy e’tirofi bo‘ldi [7].

546-yilda Bumin Tele (Tölis) qabilalarining Jujanlarga qarshi ko‘targan isyonini bostiradi va 50 ming oiladan iborat tele qabilalarini o‘ziga bo‘ysundiradi. Ushbu muvaffaqiyatdan so‘ng Bumin Jujan xoni Anaguyga uning qiziga uylanish taklifini bildiradi. Anaguy bu taklifni rad etib, turklarni "temirchi qullar" deb haqorat qiladi [8].

552-yilda Bumin Jujanlarga qarshi harbiy yurish boshlaydi va Anaguy qo‘shinini tor-mor etadi. Anaguy o‘zini o‘ldiradi. Shu tariqa Jujan xonligi tugatilib, Bumin "Elxon" (Xoqon) unvonini oladi va mustaqil Turk xoqonligiga asos soladi [9].

Bumin xoqon 552-yil oxirida vafot etgach, taxtga uning o‘g‘li Qora xoqon (Kelo), ko‘p o‘tmay esa ikkinchi o‘g‘li Muqan xoqon (553–572) o‘tiradi. Muqan xoqon davrida Sharqdagi barcha jujan qoldiqlari, qitan va qirg‘izlar bo‘ysundirildi. Buminning inisi Istami yabg‘u (552–576) esa xoqonlikning g‘arbiy chegaralarini kengaytirishga mas’ul etib tayinlandi [10].

555–565-yillar oralig‘ida Istami yabg‘u Yettisuv, Chuy va Talas vodiylarini egallab, Eftaliylar davlati chegaralariga yetib bordi. 557-yilda Turk xoqonligi va Sosoniylar davlati o‘rtasida Eftaliylarga qarshi harbiy ittifoq tuzildi. 563–567-yillardagi harbiy harakatlar natijasida Eftaliylar davlati tugatildi va Buxoro, Samarqand hamda Choch hududlari Turk xoqonligi tarkibiga kirdi [11].

568-yilda Istami yabg‘u Soqdlik savdogar Maniax boshchiligidagi elchilikni Vizantiya poytaxti Konstantinopolga imperator Yustin II huzuriga yubordi. Natijada Turk xoqonligi va Vizantiya o‘rtasida Sosoniylarga qarshi diplomatik va savdo ittifoqi tuzildi [12].

Tahlil va muhokama

Turk xoqonligining qisqa muddat ichida buyuk imperiyaga aylanishi bir qancha fundamental omillar bilan izohlanadi.

Birinchidan, **harbiy-texnik ustunlik**. Ashina urug‘ining Oltay tog‘larida temirchilik bilan shug‘ullangani ularga o‘z davrining eng ilg‘or qurol-yaroqlariga (po‘lat qilichlar, sovutlar, mustahkam paykonlar va uzangilar) ega bo‘lish imkonini berdi. Otliq qo‘shinning uzangi bilan qurollanishi jang paytida ot ustida mustahkam turish va og‘ir zarba berish imkoniyatini keskin oshirdi [1].

Ikkinchidan, **poydevor idora usuli**. Turk xoqonligida davlat boshqaruvi dualistik (ikki qanotli) tizimga asoslangan edi. Xoqonlik Sharqiy va G‘arbiy qismlarga bo‘linib, Bosh xoqon (O‘rxun vodiysidagi O‘tukenda o‘tirgan) va G‘arbiy o‘lkalarni boshqargan Yabg‘u (Istami) o‘rtasida vakolatlar aniq taqsimlangan edi. "Kül tegin" bitikida yozilishicha: "Yuqorida ko‘k tangri, pastda qora yer yaratilganda, ikkisi orasida odam bolasi yaratilmish. Odam bolasi ustida ajdodlarim Bumin xoqon, Istami xoqon o‘ltirmish. O‘ltirib turk xalqining davlatini, qonunlarini tutmish, tartibga solmish" [3].

Uchinchidan, **geoiqtisodiy omil**. Turk xoqonligi faqatgina harbiy istilolar bilan cheklanib qolmay, Buyuk Ipak yo‘lining markaziy tarmoqlarini o‘z nazoratiga olishni asosiy strategik maqsad qilib qo‘ydi. Eftaliylar tor-mor etilgach, Soqd savdogarlari (xususan Maniax) ko‘magida ipak savdosini to‘g‘ridan-

to‘g‘ri Vizantiya va Yevropa bozorlariga olib chiqishga erishildi [11]. Sosoniylar imperiyasining tranzit savdoga qo‘ygan cheklovlari Turk-Vizantiya yaqinlashuviga sabab bo‘ldi.

Jadvalda Turk xoqonligining shakllanishi va hududiy kengayishidagi asosiy bosqichlar berilgan:

Yil	Tarixiy voqea va uning natijasi	Asosiy shaxslar
545	G‘arbiy Vey elchiligining kelishi, rasmiy diplomatik tan olinish	Bumin, An Nuopanto
546	Tele qabilalarining bo‘ysundirilishi (50 ming oila)	Bumin
552	Jujan xonligining tor-mor etilishi, Turk xoqonligining tuzilishi	Bumin xoqon, Anaguy
553–572	Xoqonlikning Sharqiy Osiyoda mavqeyi mustahkamlanishi	Muqan xoqon
557–567	Eftaliylar davlatining bo‘ysundirilishi, Movarounnahrning egallanishi	Istami yabg‘u, Xusrav I Anushirvon
568	Vizantiya bilan diplomatik va savdo shartnomasining tuzilishi	Istami yabg‘u, Maniax, Yustin II

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, VI asrning ikkinchi yarmiga kelib Turk xoqonligi Tinch okeanidan Qora dengizgacha, Sibir taygalaridan Shimoliy Hindiston chegaralarigacha bo‘lgan ulkan hududni birlashtirgan ilk Yevroosiyo imperiyasiga aylandi.

Xulosa

Turk xoqonligining tashkil topishi Markaziy Osiyo va Yevroosiyo tarixida yangi geosiyosiy va davlatchilik bosqichini boshlab berdi. 552-yilda Bumin xoqon tomonidan poydevori qo‘yilgan ushbu davlat qisqa fursat ichida harbiy, iqtisodiy va diplomatik jihatdan Yevroosiyoning eng qudratli imperiyasiga aylandi.

Tadqiqot natijasida quyidagi asosiy xulosalarga kelindi:

1. Turk xoqonligining shakllanishi Oltay mintaqasidagi temirchilik va harbiy texnologiyalarning rivojlanishi hamda tele qabilalarining bir markazga birlashtirilishi bilan bevosita bog‘liq.

2. Davlat boshqaruvida tatbiq etilgan dualistik (Sharq va G‘arb) tizim ulkan hududlarni samarali nazorat qilish imkonini berdi.

3. Istami yabg‘uning g‘arbiy yurishlari va Sosoniylar hamda Vizantiya bilan olib borgan murakkab diplomatik aloqalari Buyuk Ipak yo‘li ustidan to‘liq nazorat o‘rnatilishini va Markaziy Osiyoning jahon savdo tizimidagi o‘rnini mustahkamlashni ta’minladi.

Turk xoqonligining tashkil topishi keyingi turkiy davlatlar, jumladan G‘arbiy va Sharqiy Turk xoqonliklari, Xazar xoqonligi va Qoraxoniylar davlatining siyosiy va huquqiy institutsional poydevori bo‘lib xizmat qildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Gumilev, L. N. (2002). Drevniye tyurki. Moskva: Iris-Press, s. 24–45.
2. Golden, P. B. (1992). An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, pp. 115–130.
3. Malov, S. Ye. (1951). Pamyatniki drevneturkskoy pismennosti. Moskva-Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR, s. 25–38.
4. Bichurin, N. Ya. (Iakinf). (1950). Sobraniye svedeniy o narodakh, obitavshikh v Sredney Azii v drevniye vremena. Tom I. Moskva-Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR, s. 220–235.
5. Feofan Vizantiyets. (1884). Letopis vizantiytza Feofana ot Dionisiya do tzarey Mihaila va yego syna Feofilakta. Sankt-Peterburg: Tipografiya V. S. Balasheva, s. 112–118.
6. Klyashtornyy, S. G., & Savinov, D. G. (2005). Stepnyye imperii drevney Yevrazii. Sankt-Peterburg: Filologicheskiy fakultet SPbGU, s. 68–82.
7. Liu, Mau-Tsai. (1958). Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe). Wiesbaden: Otto Harrassowitz, S. 40–52.
8. Taşağıl, A. (2003). Gök-Türkler I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 15–28.
9. Asadov, F. M. (1993). Aarabskiye istochniki o tyurkah v rannem srednevekovye. Baku: Elm, s. 12–20.
10. Baratov, M. B. (Ed.). (1997). O‘zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari. Toshkent: Sharq, 45–58-b.
11. Klyashtornyy, S. G. (1964). Drevneturkskiye runicheskiye pamyatniki kak istochnik po istorii Sredney Azii. Moskva: Nauka, s. 110–125.
12. Sinor, D. (1990). The Cambridge History of Early Inner Asia. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 285–302.